

LA REFORMA CATÒLICA A LA MUNTANYA CATALANA A TRAVÉS DE LES VISITES PASTORALS: ELS BISBATS DE GIRONA I VIC (1587-1800)¹

XAVIER SOLÀ COLOMER

Centre de Recerca d'Història Rural - Secció Vicens Vives de l'Institut
de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona

RESUM

La tesi doctoral que presentem aborda la implantació de la Reforma catòlica en una sèrie de parròquies rurals dels bisbats de Girona (valls de Ridaura, Bas, Hostoles i Amer) i Vic (el Collsacabra i les valls de Susqueda i Sau), des de 1587 fins a les darreries del segle XVIII, des dels bisbes posttridentins Jaume Caçador i Pedro Jaime als il·lustrats Tomàs de Lorenzana i Francesc de Veyan. La principal font documental emprada han estat les visites pastorals, segurament l'instrument més adequat i adient per aproximar-nos a les intencions de *confessió* íntegra i total del territori. Els manaments de les visites s'han contrastat amb els decrets del Concili de Trento, les constitucions provincials tarraconenses i les sinodals gironines i vigatanes. Tots ells han servit per demostrar la lentitud en la implantació del programa tridentí, que s'assoleix, de fet, amb força retard, ben entrat el segle XVIII.

PARAULES CLAU

Visites pastorals, bisbats, parròquies, rectors, art barroc.

ABSTRACT

The present thesis tries to explain the implantation of the Catholic Reform in a few rural parish churches in the bishoprics of Girona (Valleys of Ridaura, Bas, Hostoles and Amer) and Vic (El Collsacabra and Valleys of Susqueda and Sau). The main sources of information are the pastoral bishop visits. The chronology goes from 1587 to 1800, from the post-Trent bishops Jaume Caçador and Pedro Jaime to Illustrated Tomàs de Lorenzana and Francisco de Veyan. We have contrasted the orders from the bishops visits with the decrees from the Council of Trent, the Constitutions of the Tarraconense Province and the Synodal Constitutions of Girona and Vic. All of them have shown the slow pace and the delay of the enterprise.

KEY WORDS

Pastoral bishop visits, bishoprics, parish churches, parish priest, art baroque.

1. Tesi doctoral dirigida pel doctor Joaquim M. Puigvert, professor d'Història Contemporània de la Universitat de Girona. Fou defensada el 29 de setembre de 2005 al Saló de Graus de la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona, davant d'un tribunal constituït per Joan Bada (Universitat de Barcelona), Eugeni Perea (UNED, Tarragona), Ignasi Fernández Terricabras (Universitat Autònoma de Barcelona), Joan Bosch (Universitat de Girona) i Xavier Torres (Universitat de Girona), el qual li va atorgar la qualificació d'excel·lent *cum laude* per unanimitat.

PRESENTACIÓ

Una primera fase de la recerca entorn de les visites pastorals a l'època moderna la vam presentar com a treball de recerca de tercer cicle, l'estiu del 2002.² Poc després, férem un esforç de síntesi en un volum col·lectiu sobre visites pastorals en l'àmbit català, juntament amb Lluís Monjas (que s'ocupà de les d'època medieval), Eugeni Perea (que treballà les del segle XVIII) i Joaquim M. Puigvert (que s'ocupà de les dels segles XIX i XX). Jo em vaig ocupar de les dels segles XVI i XVII.³

A l'hora de plantejar una investigació que volgués estudiar la Reforma catòlica calia situar almenys tres coordenades que permetessin acotar-la amb exactitud. En primer lloc, fou la documentació, els llibres de visites pastorals guardats a l'Arxiu Diocesà de Girona (ADG) i a l'Arxiu Episcopal de Vic (AEV). Una sèrie documental, en ambdós casos, que era completa, homogènia i en força bon estat de conservació. Paral·lelament, sempre que ha estat possible, s'ha ampliat amb altres fonts originals de naturalesa i procedència diversa: documentació parroquial, notarial o patrimonial. També s'ha recorregut als impresos coetanis: els decrets del Concili de Trento i dels concilis provincials tarraconenses, les compilacions sinodals gironines i vigatanes (sobretot les edicions de 1691 i 1748, de Miquel Pontich i Manuel Muñoz, respectivament), les instruccions de Carlo Borromeo i del bisbe gironí Josep de Taverner, a més d'edictes i manaments de visita.

En segon lloc, calgué definir l'espai geogràfic, el qual abasta les parròquies de les conques altes dels rius Brugent i Fluvià (a la Garrotxa i la Selva), del bisbat de Girona, i les de l'altiplà del Collsacabra (a Osona), del bisbat de Vic. En aquest espai, més enllà de les divisions administratives recents, els lligams entre les diferents comunitats prenen forma de devocions comunes, relacions econòmiques, comercials i familiars; la proximitat geogràfica s'ha prestat a establir analogies i comparances de gran interès. La situació d'aquestes parròquies dins dels Prepirineus, en plena muntanya catalana, tal com és anomenada aquesta zona en època moderna i contemporània a la documentació, ens ha permès adoptar aquesta denominació geogràfica per al títol de la tesi. Ens hi referim com a espai geogràfic, però també com a exemple d'aïllament, marginació o, en paraules de Felipe de Meneses, «Índias y montañas de ignorancia».⁴

2. Xavier SOLÀ (2002), «La Contrareforma a Catalunya a través de les visites pastorals: les parròquies de les valls de Bas, Hostoles i Amer en els segles XVI i XVII», Universitat de Girona, treball de recerca de tercer cicle, 2001-2002. Un brevíssim resum d'aquest treball es pot trobar a Xavier SOLÀ (2003), «Bisbes, clergues i feligresos. Les parròquies de les valls de Bas, Hostoles i Amer en els segles XVI i XVII a través de les visites pastorals», *Pedralbes: Revista d'Història Moderna*, núm. 23/II, p. 669-684.

3. Joaquim M. PUIGVERT (ed.), Lluís MONJAS, Xavier SOLÀ i Eugeni PEREA (2003), *Les visites pastorals: Dels orígens medievals a l'època contemporània*, Girona, CCG Edicions, Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, Centre de Recerca d'Història Rural - Secció Vicens Vives de l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona (ILCC).

4. Citat per H. KAMEN (1998), *Cambio cultural en la sociedad del Siglo de Oro: Cataluña y Castilla, siglos XVI-XVII*, Madrid, Siglo XXI Editores, p. 76.

En tercer lloc, calia tenir en compte una cronologia prou àmplia que permetés aprofundir en l'arrencada, la implantació i l'arrelament a llarg termini de la Reforma, i insistir en la lentitud i la dificultat del procés, que comença amb gran força immediatament després del Concili de Trento i continua insistentment, perllongant-se al llarg dels segles XVII i XVIII fins a arribar a projectar-se com una ombra al segle XIX. La data inicial comença amb els mandats dels bisbes reformistes Jaume Caçador, a Girona, i Pedro Jaime, a Vic, pels volts de 1587-1588, i s'allarga fins als bisbes il·lustrats Tomàs de Lorenzana, a Girona, i Francesc de Veyan, a Vic, a finals del segle XVIII. Les visites del segle XVI marquen l'entrada dels bisbes *moderns* pròpiament dits i l'inici i el canvi del vell concepte de tipologia de visita medieval a un de modern, sobretot amb la separació de la *visitatio hominum* i la *rerum*, i l'enfocament dels seus interessos cap a temes econòmics de les obreries, confraries i administracions, o el compliment de les obligacions dels beneficiats.

CONCLUSIONS ESSENCIALS

Tal com hem vist al llarg de la investigació, les visites pastorals com a font documental ofereixen un potencial bastíssim d'informació; les seves possibilitats depenen del que s'hi busca i de com es fa. Principalment, i a excepció de casos aïllats, han estat emprades de manera fragmentària per escriure la història monogràfica d'una església, d'una població, o per verificar dades complementàries. Pocs són els historiadors de la Catalunya moderna que l'han tractada de manera sistemàtica i seriada, tal com hem fet aquí. Una metodologia que ens ha servit per mostrar i revelar les múltiples aportacions i l'àmplia gamma de registres que té la font, i arraconar la falsa imatge que se'n té —de ser una font que s'acaba en ella mateixa, amb un interès restringit a fer una pura història de l'Església. El balanç de les novetats, val la pena constatar-ho, ha superat amb escreix les nostres expectatives. Amb tot, no es pot oblidar que les visites pastorals són, abans que cap altra cosa, un *fet* que té lloc dins la institució eclesial, i que té objectius i manifestacions connexes amb altres activitats de la institució.

L'estudi de llarga durada (més de dos-cents anys de cronologia) ha permès veure l'evolució de la implantació lenta, feixuga i gradual de la Reforma catòlica en una sèrie de parròquies rurals dels bisbats de Girona i Vic, des del naixement decidit i enèrgic al segle XVI (poc després de Trento), però ineficaç a curt termini, fins a la culminació a final del segle XVII i al llarg del segle XVIII, amb una intensa i frenètica etapa de visites i control de la diòcesi, quan es perceben contínues interferències del poder reial. L'anàlisi d'una cronologia dilatada ofereix el caràcter dinàmic i canviant de les parròquies, en contra de la visió estàtica i immòbil que ofereix la lectura d'unes quantes visites. A més, en els segles estudiats s'intueixen i preveuen noves línies que cal seguir que només és possible de desenvolupar a través d'un estudi diacrònic. El contrast i la comparació entre els dos bisbats també ens ha permès examinar els diferents ritmes i dinàmiques episcopals correctores, la major part coinci-

dents, però a voltes desfasades i retardades en un o altre cas. L'àmbit geogràfic, fonamental per entendre aquest procés, ha esdevingut, a tall de laboratori, un lloc d'experimentació, anàlisi i demostració que la Reforma fou possible en unes parròquies no gaire diferents de les de la resta de l'Europa catòlica.

La manifestació polièdrica de l'Església, de manera material i física (en construccions, edificacions i arts plàstiques) i personal, amb els seus protagonistes, religiosos i laics, a títol individual o col·lectiu, formant *microinstitucions* (obrerries, associacions, confraries i bacins), ha permès donar més riquesa, vivacitat i coherència a la investigació. Precisament les visites parlen de manera gairebé sistemàtica d'aquesta diversitat: la separació per blocs temàtics dels temes dels manaments (reduïts en percentatges) ens fa veure que el parament interior de les esglésies, les capelles i els altars és la gran obsessió dels bisbes i visitadors, molt seguida de l'estat material dels edificis eclesiàstics. El grup de decrets pertanyents a les persones que habiten a la parròquia esdevé, si el sumem, el segon en importància. Amb tot, caldria matisar el valor real de cada element, ja que hi intervenen, almenys, un parell de variables: una és l'èmfasi i l'exigència que dóna i posa cada visitador (que podríem qualificar quasi com a *especialistes* d'un o més temes), i l'altra és el grau de compliment i realització de manaments precedents, que permet als visitadors dictar i fixar-se en noves qüestions.

De totes maneres, les visites pastorals demostren, com qualsevol altra font, les seves limitacions: el visitador, bisbe o secretari, sempre dins un solemne protocol, és el que imposa un estil de visitar, d'atansar-se als feligresos i clergues, de preguntar per la vida parroquial i, al final, escriu i pren nota d'allò que era del seu interès. Podem veure, per exemple, dos casos ben distints en què el visitador no entra en determinades qüestions: en el primer, que hauria requerit un petit esforç físic, les campanes i els rellotges que marquen l'horari laboral i religiós són pràcticament passats per alt; tal vegada, enfilar-se a una torre polsosa i bruta amb una escala dreta i perillosa era tota una aventura, que aviat fou desestimada; en el segon, que hauria demanat una major concentració mental, la lectura atenta i meticulosa de les finances i de la comptabilitat parroquial (dels llibres de fundacions, de l'obrerria i altres administracions) és negligida i desestimada fins ben entrat el segle XVIII, ja que significa una dedicació temporal i intel·lectual que els bisbes no estan disposats a assumir.

Aquestes actes de visites pastorals ben poc variaran en el temps, sobretot en els segles XVII i XVIII. Durant dècades trobarem el mateix esquema de funcionament, sense gaires possibilitats de sortir d'una codificació i reglament establert per consuetud, que es repeteix incansablement. La Reforma catòlica i la visita pastoral, tal com l'ha definida Ignasi Fernández Terricabras, «se convierte así en un proceso mecánico y frío, limitado a la aplicación sin mayores problemas de la nueva legislación eclesiástica».⁵

5. Ignasi FERNÁNDEZ TERRICABRAS (2000), *Felipe II y el clero secular: La aplicación del Concilio de Trento*, Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, p. 362.

Hem pogut determinar quan i com es dóna el canvi de model de visites. Té lloc a finals del segle XVI, quan els bisbes Jaume Cassador i Pedro Jaime eliminen els aspectes que ja consideren antiquats o superflus, els quals provenen de la tradició visitadora baixmedieval; si cal, la separació formal de la *visitatio rerum* i la *hominum* passa a formar un tot, i a la llarga desapareixen les entrevistes adreçades als homes i les dones de la parròquia, laics i clergues (els *capituli contra clericos* i els *capituli contra laicos*). I ens preguntem pel motiu que els féu abandonar aquesta pràctica; tal vegada la consciència d'haver entrat en uns nous temps —a la vertadera època moderna per a ells—, però també, en detriment, i a desgrat nostre, dels coneixements que podríem tenir de la vida quotidiana parroquial, d'una latent conflictivitat local o dels possibles comportaments i desviaments considerats heterodoxos. En tot cas, n'apareixen d'altres de més moderats i suaus, on el bisbe actua com a jutge, intermediari i mitjancer d'afers locals i desajusts en el si de les comunitats vilatanes, sense haver d'arribar a la via penal; el bisbe demostra en la visita la seva autoritat, i acaba per dissoldre i dirimir les controvèrsies intranscendents. De tota manera, a l'encapçalament de la visita pastoral es continua repetint una fórmula que ja no té gaire raó de ser, ben diferent dels fets, la qual comença com a «general inquisició o solemne visita o escrutini de la vida i costums de tots els súbdits». Una pràctica gironina, vigatana o, en general, catalana que va en direcció oposada al que passava a França, Itàlia o Espanya, on els qüestionaris de visita i formularis impresos continuen enviant-se als rectors, prèviament a l'arribada del bisbe, reforça el sistema de preguntes i respostes, i s'adapta a les noves circumstàncies. El darrer exemple de qüestionari que hem trobat és de Vic, del 1544, vigent fins a la dècada de 1580.

Les visites als monestirs ofereixen un element de contrast a les pacífiques visites pastorals a les parròquies, aquí exemplificades a partir del cas d'Amer. Aquest monestir benedictí, com tots els inclosos dins la Congregació Claustral Tarraconesa, gaudia de visites pròpies de l'orde dites *claustrals*. Per tant, els abats no acceptaven les visites dels bisbes, manifestaven gran resistència i oposició i justificaven l'existència d'exempcions papals i de visites internes, entre altres raons, i es va arribar a moments de fortes tensions. Un tercer tipus de visites són les que l'abat efectuava a les esglésies i capelles de la seva jurisdicció, imitant el protocol de les episcopals.

Cal veure i entendre els bisbes d'aquesta època com a privilegiats i artífexs d'un ambiciós programa de reforma parroquial. En ells requeia un autèntic exercici de responsabilitats pastorals i d'implicacions dins la diòcesi, ple de mancances i fracassos, però també d'èxits i fites memorables. Alguns s'aproximen al tipus de bisbe *ideal* i d'altres podríem qualificar-los de *moderns* i *reformadors*, amb equivalències entre ambdós. La visita pastoral es convertí en un taller de proves i assaigs, d'èxits i retrocessos. Per a alguns, que havien exercit altres càrrecs eclesiàstics amb anterioritat, era el primer bisbat on actuaven com a tals, on tindrien una il·lusionada oportunitat d'aplicar unes idees recents i renovades, mentre que per a d'altres esde-

venia el segon o tercer bisbat, on constataren els efectes i les possibilitats emprades prèviament, buscant vies alternatives més efectives.

Totes aquestes parròquies i bisbats foren motiu d'aplicació dels postulats i decrets elaborats durant el Concili de Trento (1545-1563), rebuts i promulgats durant el Concili Provincial Tarraconense de 1564-1565. No necessàriament són aquests primers anys i dècades, els immediatament posteriors, els més intensos en dedicació i perseverança pastoral, malgrat que alguns bisbes gironins, vigatans i de la resta de Catalunya havien participat en el desenvolupament de les sessions tridentines (sobretot a la tercera etapa); per exemple, el prestigi d'un dels que hi assistiren i defensor més acèrrim encara romania present en les visites pastorals de Francesc de Senjust, com es pot veure en aquest manament signat a la Bisbal d'Empordà el 20 d'octubre de 1624: «sens perjudici dels altres edictes predits que sian guardats y observats los edictes y manaments per la bona memòria de Àries Gallego, per la matexa gràcia, les hores Bisbe de Gerona, a vint de juliol de mil sinch cents sexanta hu».⁶ Els bisbes gironins i vigatans de finals del segle XVI i al llarg dels segles XVII i XVIII, malgrat la distància i el temps, es mostraren igual de zelosos i incisius en l'aplicació de tots els decrets tridentins, i ho demostren les contínues referències que hi fan en els manaments.

Un altre canal d'interpretació, actualització i renovació dels postulats tridentins, emprat durant l'època moderna, és el dels concilis diocesans, la reunió periòdica dels rectors amb els bisbes. Cal veure aquestes trobades del col·lectiu religiós com a fets de gran importància i transcendència; s'hi exposaven i debatien els problemes parroquials des de la base, és a dir, del baix clergat a les màximes jerarquies diocesanes. La freqüència de les reunions i l'edició en *compilacions sinodals*, de gran vitalitat a les diòcesis gironina i vigatana, són una prova de la necessitat i urgència d'una legislació i jurisprudència eclesiàstica comuna. Seria d'interès estudiar el grau de difusió i coneixement d'aquestes compilacions entre els rectors, a partir de l'inventari de les seves biblioteques (tal com s'intentà imposar a Vic a finals del segle XVI). Les visites pastorals foren una eina excel·lent per comprovar el funcionament empíric i l'efectivitat de les prescripcions sinodals. De fet, ho hem pogut demostrar amb les nombroses coincidències entre ambdues fonts, però també amb buits clamorosos i la manca d'una legislació en molts aspectes. Tot i que aquestes *constitucions* tingueren un abast limitat per motius diversos —com ara que eren edicions cares, estaven escrites en llatí o tenien un ús restringit als clergues i als coneixements de lectura—, els bisbes es valgueren d'altres instruments que, salvant les distàncies, foren prou vàlids i eficaços, i que s'han d'entendre, al costat del seu caràcter normatiu i específic, com a petits i minúsculs *compendis* d'ús parroquial: els *manaments impresos*, que s'havien de llegir a la trona, en els oficis dominicals, quan l'assistència de feligresos era major.

6. ADG, p. 88, fol. 5r; la Bisbal d'Empordà, 1624.

Tot plegat, concilis provincials, sínodes i constitucions diocesanes, visites pastorals i manaments impresos, respon a la voluntat de tenir un bon coneixement del territori, d'arribar a tots els àmbits de la vida parroquial, amb l'objectiu d'assegurar i perpetuar el *bon govern*, per dir-ho a la manera de Cecília Nubola. Recentment, Peter Burke ha emfasitzat el paper d'aquests instruments, i sobretot de les visites episcopals, que contribuïren a millorar el control de la parròquia, del clergat i de la població, i a recollir tota mena d'informació.⁷ En un altre àmbit, les visites *ad limina apostolorum*, oficialitzades a l'edat moderna, presentaven un estat general de la diòcesi, de manera molt breu i sintètica, al papa, després d'haver fet la visita pastoral corresponent.

Durant aquests anys, els bisbes gironins i vigatans es mostren especialment actius en l'acompliment, encara que no rigorós (s'al·leguen motius diversos com mala salut, edat avançada i haver de fer altres feines), del compromís de visitar anualment tota la diòcesi, segons es manava en el Concili de Trento (sessió xxiv, *Sobre la reforma*; cap. III, *Com han de fer els Bisbes la visita*). Sorpren com, tot i la brevetat de molts governs episcopals —amb una mitjana de sis anys i mig per bisbe—, es duguerent a terme amb gran rigor, inflexibilitat i exigència; en un extrem, situem els bisbes Fageda i Copons, que en menys de dos anys de mandat visitaren el bisbat sencer, de punta a punta, sense ajuda de cap altre visitador, i en l'altre, Parcero i Sentmenat, que hagueren d'exiliar-se i deixar abandonada la seva activitat pastoral (amb grans buits entre 1639-1661, a Girona, i entre 1647-1687, a Vic). La pràctica s'allenteix molt i disminueix durant els darrers decennis del segle XVIII, sobretot a Girona, amb Lorenzana, mentre que a Vic Veyan continua amb gran decisió i fermesa. I és que hem constatat tres fets a partir de les visites: primer, que les conjuntures bèl·liques, bàsicament a les dècades centrals del segle XVII, impediren la mobilitat dels visitadors, que per motius de seguretat romangueren a casa; segon, que pràcticament tots els bisbes es valgueren i recorreren a una sèrie de visitadors, persones de confiança, nomenats personalment, la majoria rectors parroquials i amb titulacions acadèmiques superiors, per poder dur a terme diverses visites en paral·lel i simultàniament arreu de la diòcesi (anaven acompanyats d'un nombrós seguici), i tercer, que s'aprofitaren els espais de seu vacants, sobretot a Vic, a fi que el capítol catedralici engegés les pròpies campanyes de visites, amb la mateixa voluntat reformadora, però afegint-hi una clara necessitat recaptadora.

Durant l'època moderna es dona un procés irreversible, sense retorn, cap a la *confessionalitat* absoluta i total del territori, paral·lela a la uniformització religiosa de la població. La localització de santuaris, esglésies i capelles en llocs remots, agrests i apartats, la desaparició d'esglésies per diferents motius, els intents de crear-ne de noves, l'absorció de parròquies petites i pobres per altres de més grans, l'atorgament

7. Peter BURKE (2002), *Història social del conocimiento: De Gutenberg a Diderot*, Barcelona, Buenos Aires, México, Editorial Paidós, p. 159-161.

de permisos per alçar capelles als masos i oratoris privats, com a objecte de l'atenció dels bisbes, en poden ser una mostra. Això provoca una mutació en el *paisatge religiós* (referit a la distribució i presència de comunitats cristianes en el territori), producte, en bona part, de les transformacions produïdes en l'economia i la societat del segle XVIII, fruit de l'abandonament de les terres altes, situades a les muntanyes (almenys constatable en la línia dels Pirineus), i la seva instal·lació a la plana, en centres vilatans més dinàmics. Una confessionalitat que apareix juntament amb l'homogeneïtzació religiosa, amb la introducció d'uns llocs, cultes i sants comuns, promoguts o imposats pels bisbes, sovint amb l'ajuda dels ordes religiosos, com són, per exemple, el Roser, sant Isidre o el sant Crist, que esdevenen omnipresents. Les visites són clares per fer veure que al costat de devocions locals inamovibles i arrelades n'hi ha de noves que s'instal·len a les parròquies i responen, més aviat, a modes externes, però que acabaran arrelant.

La necessitat de la universalització catòlica s'estén amb la identificació de la litúrgia i l'educació del poble dins uns paràmetres restringits. Ho podem verificar amb la introducció dels nous missals romans que unifiquen el culte, però que conviuen sense confrontacions amb els ordinaris, rituals o altres llibres antiquats i en ús de tradició local, fins a arribar a una substitució parsimoniosa, però definitiva. L'ensenyament de la doctrina cristiana, més enllà de l'ensenyament de les primeres lletres dirigit a la mainada, és un objectiu fonamental dels prelats per a l'aculturació de tots els segments de la societat rural. Ha de tenir lloc abans o després de la missa dominical, quan hi ha el major nombre de fidels, i ningú no pot saltar-s'ho ni evitar-ho. Just al mateix instant en què s'han de llegir públicament els manaments.

La gran distància que veiem entre els manaments i la seva execució es fa més abismal encara en les penes i els càstigs que es pretenen imposar davant la falta d'acompliment. Les més comunes i emprades són les penes d'excomunicació i les monetàries, enteses més com a avisos teòrics que com a amenaces consumades; ara per ara, però, en desconeixem el grau d'efectivitat i compliment. En darrera instància, traspua i perdura un sentiment de culpa i censura en el discurs eclesial de les visites pastorals, que en certa manera és contradictori als seus propòsits vertaders; res no es fa o s'imposa si no és a través de la força, l'opressió o, sobretot, la insistència.

La parròquia rural és el centre de la intervenció i de l'acció episcopal, l'espai d'enquadrament dels seus habitants i del cobrament del delme i de diferents censos. És el marc ideal i més viu d'estudi d'un grup ben definit, articulat, permanent, fàcil de vigilar. Malauradament apareix desdibuixada, mai íntegra o total en els seus límits. Només els edificis de l'església parroquial i d'altres de secundaris (rectories o hospitals) són objecte de l'atenció dels prelats. Hem de pensar, doncs, en l'equivalència entre parròquia (o terme parroquial) i església parroquial? D'aquesta manera ens apareix a les visites pastorals. D'una banda, els bisbes constaten l'estat ruïnós i degradat de moltes esglésies, per això les convertiran en sufragànies, agrupant-les entre si, però de l'altra, ells mateixos també contribuiran a aquest aban-

donament, deixant de visitar-les personalment, practicant el que s'ha anomenat *visites virtuales*.

Endemés, en el segle XVII i marcadament en el XVIII, assistim a l'adveniment de l'augment de la població i a la difusió de la religiositat privada, amb manifestacions aparentment desiguals i encarades. El primer es tradueix en la construcció d'esglésies de nova planta, en macroampliacions amb capelles laterals, en canvis d'orientació de les naus, amb la incorporació de sagristies i magnífiques façanes bellament decorades, on procuren encabir una massa creixent de fidels. El segon són els nombrosos permisos i llicències d'erectió de capelles de mas i oratoris particulars (signes vistosos dels processos de diferenciació social experimentats al camp al llarg dels segles moderns), que contrasten per la forta competència, pressió i rivalitat que llavors exerciren envers les esglésies parroquials, per la qual cosa els greuges que s'ocasionaven en aquestes segones eren cada cop més acusats.

Els visitadors poden ser, tant sols, persones foranes i externes respecte a les difícils condicions de vida de les parròquies i comunitats de muntanya, sense necessitar cap implicació o intervenció radical. En aquest sentit, hauríem de reprendre la citació de Felipe de Meneses quan parlava de les Índies i les muntanyes d'ignorància que hi havia en el territori hispànic, i aplicar-la a una bona colla de parròquies catalanes. Certament, aquest aïllament geogràfic, les dificultats d'accés, comunicació i moviment, hauria permès la fàcil convivència, la recuperació o l'aparició de cultes locals ancestrals i les supersticions particulars (adaptades a les necessitats individuals i/o col·lectives, pròpies d'una contrada i gent), així com la vivència de formes heterodoxes de vida (no necessàriament religiosa) compreses, tal com ho defineixen els visitadors, dins els «vicios públics»: prostitutes, bruixes, adúlter, delinqüents, bandolers, usurers, lladres, estrangers, pobres, etc.; formes de vida mal vistes per les autoritats episcopals, però integrades a les comunitats. D'aquesta manera, tal com indica William A. Christian, «en las aldeas, pueblos y ciudades de la España central (y sospecho que en la mayoría de los núcleos de población de la Europa católica) se daban dos tipos de catolicismo: el de la Iglesia universal, basado en los sacramentos, la liturgia y el calendario romanos, y otro local, basado en lugares, imágenes y reliquias de carácter propio, en santos patronos de la localidad, en ceremonias peculiares y en un singular calendario compuesto a partir de la propia historia sagrada del pueblo».⁸ No calia allunyar-se gaire dels principals nuclis de població (receptors de noves idees i corrents alternatius) per tal que es donessin les circumstàncies favorables per al desenvolupament d'una religiositat bipolar o doble, però molt difícil de resseguir, i més en les visites pastorals; per tant, les diferències i els contrastos entre la cultura urbana i la vilatana, del centre envers la perifèria, són certs, però s'haurien de matisar.

8. Vegeu J. CHRISTIAN i A. WILLIAM (1991), *Religiosidad local en la España de Felipe II*, Madrid, Editorial Nerea. L'autor es basa en les respostes a uns qüestionaris que els cronistes de Felip II enviaven el 1575 i el 1580 a les ciutats i pobles de Castella - la Manxa.

S'ha demostrat prou a bastament que les visites tingueren el seu efecte pastoral entre els feligresos i clergues d'aquestes parròquies rurals, tot i que no es feien amb la insistència i rapidesa que s'hagués volgut. Tots els manaments significaren, tard o d'hora, un canvi força dràstic d'actituds i comportaments (almenys aquesta és la pretensió teòrica inicial i creïble externament), que esdevindrà gradual, lent i a batzegades en el context d'una població tossuda i reticent a la introducció de nous models. Les visites permeten comprovar com evolucionen molts aspectes a mesura que anem avançant en els segles XVII i XVIII; com alguns temes desapareixen o es mantenen en un pla teòric, entre els quals hi ha les prohibicions de viure en situació de concubinat i de manera escandalosa o portar pedrenyals dins les esglésies, a final del segle XVI i principi del segle XVII, i n'apareixen de nous, els referents a processons o balls, a final del segle XVII i en el segle XVIII.

Pel que fa a la qüestió dels bandolers, un tema *clàssic* de la història social de l'alta edat moderna a Catalunya, cal remarcar la contribució que fa la documentació eclesiàstica com a font privilegiada per entendre i registrar el fenomen globalment, potser no prou explotada: les visites pastorals, els manaments, les constitucions provincials i sinodals i els llibres de confraries i d'obra aporten àmplia informació de testimonis locals coetanis a la legislació civil i als processos judicials. Les immunitats eclesiàstiques a les quals s'acollien els delinqüents van ser violades repetidament, en unes dècades en què la bel·licositat era present arreu, sobretot, si tenim en compte que alguns bisbes ho afavoriren.

Hem dit que l'estat material de les esglésies preocupava en extrem els bisbes, i les visites pastorals són testimonis excepcionals per analitzar-ho. Les descripcions que en fan esdevenen inèdites i úniques, com imatges fotogràfiques, que, una rere l'altra, apareixen en moviment, quasi cinematogràficament. Cap altra font no és tan precisa i completa. Les visites permeten constatar dos fets habituals i freqüents: d'una banda, l'ús polivalent dels espais i edificis religiosos, o sigui, l'apropiació indeguda per a actes profans (estendre roba o filar al cementiri, reunir-se a la sagristia i emmagatzemar gra al cor o a les golfes), i de l'altra, la necessitat continuada de fer obres, construccions i reparacions en els edificis a causa de la precarietat dels materials, per la pobresa de l'obra, pels agents atmosfèrics adversos i les amenaces de la natura, entre altres motius; tot hi intervé en diferent grau. En aquests casos es troba a faltar uns coneixements teòrics aplicables a l'arquitectura en les seves múltiples facetes, tal com passava en altres països (per exemple, a semblança de Carlo Borromeo), i la major part de vegades trobem improvisacions atzaroses.

La reposició de robes, ornaments litúrgics i peces d'orfebreria en els manaments de les visites és sempre present i podem atribuir-ho, en part, a l'ús diari, al desgast continuat, a l'efecte dels robatoris i de les destruccions ocorreguts en els conflictes bèl·lics, i a les sostraccions de persones vinculades a les institucions religioses; caldrà, doncs, una reintegració de tot allò perdut i desaparegut a mitjà termini, que es podrà fer gràcies a l'existència d'uns fons cerimonial i de reemplaça-

ment destinat a aquest fi, fruit de la solidaritat de la comunitat. La disminució del patrimoni significava una gran pèrdua moral, material i econòmica, però comportava l'oportunitat de millores, reformes i renovació estètica. Sovint, les visites ens permeten resseguir la continuïtat d'objectes i obres d'art medieval durant l'època moderna (tema menystingut fins ara), i veure'n l'estima, l'abandó o la tergiversació del seu significat (per exemple, vestint les imatges, canviant les atribucions i els noms o fent-les servir per a altres finalitats). En qualsevol cas, aquests elements ens permeten fixar-ne els períodes de perdurabilitat i esbrinar les pautes del *consum de devoció*—en paraules d'Angelo Torre— de les obreries i confraries. En aquest sentit, les visites pastorals aclareixen la direcció seguida en les inversions de béns patrimonials i el ventall d'estratègies emprades per reduir els costos finals de l'ús racional i primmirat dels diners.

En les parròquies estudiades, en les economies pageses precapitalistes, tot s'aprofita, s'estalvia i es guarda, i això respon a la noció que els béns i els recursos són limitats (segons George M. Foster).⁹ Així, per exemple, a més de vendre el blat en els mesos de preus més elevats, per tal de minimitzar els costos, s'organitzaven presenciacions de treball col·lectiu, es revenia la cera vella o es reaprofitaven les parts de peces de plata, vestits i robes.

També apareixen una gran quantitat de notes sobre retaules, imatges i pintures. Senyals inequívocs que la demanda religiosa era fruit, segons Joan Bosch, «de la gran incidència que el control episcopal va significar per a la dinamització de les empreses artístiques de l'època moderna».¹⁰ Segurament que hi treballaren artistes coneguts i molts d'altres foren artesans anònims, amb obres de diferent qualitat, que es degueren regir per unes pautes estilístiques i religioses, segons la moda o imposició de l'obreria o del comitent. La idea de fons era la creació d'instruments de propaganda doctrinal i de productes devocionals, amb programes iconogràfics replets de significats, que busquen transmetre una història i unes emocions per impressionar els devots en tots els sentits. El que més sorprèn és el silenci i l'opacitat quasi absoluta referent a la sensibilitat i crítica artística dels visitadors. Si alguns bisbes podien manifestar-la no té repercussions gaire serioses pel que fa a la seva concreció i es limita als conceptes de *decència*, *pudor* i *honestedat* (i els seus contraris: *indecència*, *erotisme* i *riure*). N'hem pogut documentar alguns casos extrems al segle XVIII, més aviat referents a l'acabament d'obres d'anys, decennis o segles anteriors (per exemple, els daurats de retaules), que no pas en defensa i elogi d'un estil artístic barroc o neoclàssic. Així doncs, paradoxalment, els bisbes il·lustrats impulsen obres dins la més pura tradició barroca en àmbits rurals, i en el nou estil, a les ciutats.

9. George M. FOSTER (1965), «Peasant Society and the Image of Limited Good», *American Anthropologist*, núm. 67, p. 293-315. A més, vegeu Eric R. WOLF (1971), *Los campesinos*, Barcelona, Labor.

10. Joan BOSCH (1994), *Els Agustí Pujol i l'escultura a la Catalunya del seu temps*, Universitat de Barcelona, tesi doctoral inèdita, vol. 1, p. 99.

El treball de camp i la visita *in situ* a les esglésies i museus, així com l'ús de la fotografia històrica, han anat en consonància amb la recerca i el buidatge documental. Això ha permès comprovar un fenomen triple: primer, l'efectivitat real de les visites (la coincidència entre manaments i execució); segon, la modificació de la vàlua i estima dels objectes litúrgics i artístics, en ús per a molts rectors i d'altres recuperats i catalogats (establiment de la base per a un catàleg del patrimoni artístic religiós), i tercer, per sorpresa nostra, molts dels problemes que afecten avui les esglésies, les capelles, les ermites o els santuaris no presenten gaires diferències dels relatats a les vistes pastorals que hem estudiat: goteres, humitats, brutícia, abandonaments, esquerdes, falta de finançament o el garbuix en la documentació parroquial (amb l'afegit dels particularismes contemporanis) són una constant.

Els clergues, i cal destacar els rectors (els més alts càrrecs de govern de la parròquia), rebran continuades amonestacions per tal d'esdevenir «espill i llum dels seus parroquians» (en paraules dels bisbes) o, dit d'una altra manera, *rectors ideals*. A mesura que avancem en l'època moderna, els bisbes es preocupen per un millor nivell de formació, disciplina i capacitats intel·lectuals dels seus pastors, i s'allunyen de la vida mundana i terrenal (negociants, concubinars, bandolers, jugadors, fumadors o bevedors). No prou reflectit a les visites, un primer estadi consistí en la creació de seminaris; després, al segle XVIII, es continuà amb les conferències eclesiaístiques i els plans de reforma beneficent, de caràcter general, però aplicables a cada parròquia i a cada cas individual, els quals creiem que foren extremadament útils i funcionals.

Les obrieres, encarregades de l'administració d'una església o capella, restringides als homes i a uns determinats sectors socials i econòmics cada vegada més elitistes, són un element de connexió amb les autoritats religioses (rectors) i les municipals (universitats). Les relacions entre els tres grups poden arribar a ser molt estretes i remarcables sense arribar a una fusió, i es fan molt evidents en els anys de crisi, quan es presten i manllevan diners entre elles (sobretot de les obrieres a les universitats) i s'intercanvien càrrecs (d'obers a batlles, cònsols i regidors, i a la inversa).

El finançament de les obrieres conforma un complex entramat de mecanismes i estratègies plurals, organitzat i col·lectiu, amb la pretensió de superar la simple subsistència de la institució, per tal d'atorgar un marc de riquesa i esplendor a l'església amb obres d'art grandiloqüents i extraordinàries: per exemple, ho hem vist en les vendes de censals i cera, en l'adquisició d'objectes de segona mà, en la recaptació d'almoines, acaptes, talles, aplegues i redelmes de gra o en els treballs en dies festius dedicats a l'església (abans o després de la missa, amb les consegüents indulgències). En un altre extrem s'insinuen uns minsos llegats i les més aviat escasses donacions pietoses de persones vinculades a la parròquia, lluny d'existir un grup potent de mecenes amb gran capacitat inversora.

Les confraries i administracions van molt més enllà que les obrieres, en el sentit que són capaces d'integrar una quantitat més gran de gent, entorn d'una devoció,

amb la vehiculació d'una confraternitat. A finals del segle XVI i principis del segle XVII apareixen en les visites com a institucions ja plenament consolidades, i la creació i fundació de noves entitats (impulsades des dels ordres amb transferències de bisbats) no suposa cap trauma per a la població. Aquestes institucions s'entenen com a mètode eficient d'enquadrament i control, tot i que aquestes obrieres i associacions desenvoluparan una sèrie de funcions i tasques, tindran força activitat i moviment, fins i tot al marge del poder religiós, i esdevindran espais de sociabilitat; per tot això, han estat definides com a *microinstitucions*, seguint James Amelang.

És ben cert que les visites pastorals ofereixen sovint molta més informació sobre el clergat i la seva religió que no pas sobre els hàbits de vida del poble. Per exemple, pot sortir esmentada una pràctica religiosa en algunes estadístiques de les visites (comparables als censos demogràfics) sense que s'aprofundeixi gaire en l'acompliment dels deures dominicals o en la disciplina eclesiàstica (es diferencia, és clar, la pràctica de la creença). Si es dóna el cas, la visió que se n'ofereix pot ser extremadament negativa i puntual: ho veiem en les representacions de ballades, festes o processons on són reprimits quan traspassen el llinar de l'ortodòxia o s'hi introdueixen formes i expressions laiques, vulgars i populistes. Amb tot, la comunitat no està abstreta i exclosa, sinó implicada i atenta als afers de la vila i la parròquia; ho podem comprovar en dos moments pel fet de disposar de la llista completa de les persones que assistiren a les reunions, a Sant Feliu de Pallerols, per decidir sobre l'ampliació de l'església parroquial, i a Sant Privat d'en Bas, entorn del debat que s'originà sobre els emprius i comuns de l'obra.

Tot i que no podem parlar d'una feminització de la religió durant l'època moderna ni d'un dimorfisme sexual acusat, el pes de les dones dins àmbits religiosos, públics i col·lectius (és a dir, administracions menors) és presencial: actuen diligents i atentes en les seves feines i tasques, i per això es reclama la seva participació. Quan les trobem individualment, apareixen supeditades a dures crítiques misògines.

Tot i la insistència dels bisbes en el control de les finances parroquials, no hi ha cap vegada que l'economia sigui tractada de manera específica, global i sistematitzada en les visites (potser amb Antoni Pasqual a Vic). Hem de creure que el visitador considera i tracta aquesta comptabilitat com a particular del rector, de les obrieres i de les administracions (malgrat que és bàsica per al viure diari), en la mesura que només els afecta a ells mateixos i, per tant, ja no hi interfereix. A mesura que entrem en el segle XVIII, les mesures entorn de la fiscalitat deixen de ser superficials i intuïtives i es converteixen en més específiques, pràctiques i repetides, proporcionals al creixent aparell burocràtic i administratiu que els bisbes volen aplicar a la parròquia. El bisbe es mostra incrèdul i es dedica a llegir-ho i a repassar-ho tot, i denuncia els casos de mala gestió i de manca de comptabilitat, alhora que busca solucions fictícies; en tot cas, la negligència dels rectors, obrers i confreres és ben real i palesa, gairebé acceptada i gens temuda, emmarcada en una impunitat força general.

En el fons, l'economia parroquial depenia de l'estat de l'arxiu. Si tenim present que la documentació parroquial conformava la memòria de l'Església i en justificava l'existència, sorprèn que fins ben entrat el segle XVIII no hi hagi cap mena de llei o ordre que la reguli: no es coneixia ni es donava relleu a les sèries dels fons (per exemple, als llibres sacramentals que tant costen d'imposar), no s'afavoria la seva ubicació en un espai adequat (ventilat o resguardat) o no es donava peu a una possible classificació o inventari.

La informació referent als ritus i a la litúrgia apareix esbiaixada i tangencial, i no s'entra mai en els continguts, i ben poc en les formes (si no és a través de la tipologia de llibres). Mentrestant, els salaris de les diverses funcions religioses, les competències i retribucions dels clergues, els horaris i l'assistència converteixen la parròquia i els seus habitants (clergues i fidels) en protagonistes d'un complex entramat estrictament econòmic. Tot plegat obeeix a una explicació lògica i simple, la necessària organització administrativa i fiscal de la parròquia. Per exemple, trobem que la mort (en les innombrables misses de difunts i aniversaris) s'ha metamorfsat en un pur i mer negoci, en una font d'inesgotable d'ingressos (que cal regular) i que la seva aparença, és a dir, *mort barroca*, és un testimoni feaent d'aquesta tendència.

Al costat gironí, la relació de propietaris de delmes i primícies deixa de mencionar-se definitivament amb el detall que trobem en els darrers decennis del segle XVI i a inici del segle XVII, malgrat que es tracta d'uns pagaments que havien d'efectuar les famílies i els masos de les parròquies; potser passa pel fet que, en bona part, l'Església ha deixat de percebre'ls i ara romanen en mans laiques? Segurament. A partir de llavors, les rendes que reben els rectors, les obreries i altres administracions, que n'han d'assegurar i permetre la supervivència, apareixen totalment desdibuixades, deformades, difícilment avaluables, si bé híbrides, heterogènies i sovint escasses i pobres. En tot cas, poden ser valuoses les mencions als tipus de cereals i conreus, les quantitats que cal pagar i com, i, per descomptat, els retards, les demores, els fraus i els enganys, que podríem entendre com a formes encobertes d'anticlericalisme, amb els consegüents advertiments.

Sens dubte, calen noves recerques i reflexions per completar aquesta investigació. Ampliar els àmbits geogràfics i cronològics es converteix en una necessitat imperiosa, per la importància de dos moments clau a l'hora d'ubicar el fenomen de la religiositat moderna: d'una banda, caldria esbrinar quin havia estat el procés que havia conduït al Concili de Trento, i molt abans, el que havia conduït a la Reforma protestant (en el nostre cas, les primeres dècades del segle XVI queden força desateses i desconegudes), i de l'altra, el tall i la inestabilitat política que sorgeix arran de la Guerra del Francès i la revolució liberal.

En l'estudi per a la comprensió dels processos que intervenen en el canvi social, cultural, religiós, econòmic i global de l'època moderna, es veuen les interaccions contínues entre les forces externes, de caràcter renovador, importades de Trento pels bisbes, amb les de caràcter local i particular de la parròquia, dels vila-

tans i dels clergues. Aquests darrers caldria situar-los entremig d'aquests dos tensors, rebent pressions d'ambdues bandes, sovint més preocupats per qüestions pecuniàries i banals, que afectaven més les classes menestrals i pageses que no pas els interessos pastorals dels bisbes i visitadors.

Finalment, ens ha interessat preocupar-nos d'esbrinar quines lectures de l'art religiós dels segles moderns s'han fet al llarg dels segles XIX i XX. És per això que hem dedicat un epíleg sobre la qüestió, i hem comprovat que si bé primer fou menystingut pels clergues, els historiadors i els excursionistes, foren els intel·lectuals i els arquitectes noucentistes els que contribuïren a la revaloració de l'art barroc i, amb ell, de l'art d'uns segles no tan *decadents* com s'havia pensat abans.